

До питання специфіки церковно-релігійного життя в Україні на завершальному етапі Другої світової війни

Надія Стоколос

У статті з'ясовується специфіка церковно-релігійного життя в Україні на завершальному етапі Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, німецька окупація, Українська Автокефальна Православна Церква, Автономна Православна Церква.

Відзначення 2015 р. 70-річчя закінчення Другої світової війни актуалізує поглиблене вивчення низки питань історії України, зокрема тих, які стосуються царини її релігійного життя. І хоча вітчизняними дослідниками в останні роки була здійснена значна робота, спрямована на висвітлення багатьох його «білих плям», але й нині залишається немало тогочасних сторінок історії релігії і Церкви в Україні, які потребують поглибленого студювання. Однією з них є та, яка стосується обставин та наслідків залучення ієрархії православних конфесій до співпраці з німецьким окупаційним режимом, що мала немало виявів на завершальному етапі війни.

В 1943 р. значно посилювався тиск німецької адміністрації на ієрархію обох Православних Церков, спрямований на використання їхнього авторитету для зміцнення власних позицій. Окупанти вже не могли самотужки опанувати наростаючу непокору народу, зокрема партизанський рух, масові акти саботажу тощо¹.

Безпосередній свідок та учасник описуваних подій – тогочасний співробітник митрополита Полікарпа, член адміністрації Української Автокефальної Православної Церкви І. Власовський піз-

¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 90. – Арк. 17.

ніше у своїй праці «Нарис історії Української Православної Церкви» так висловився щодо тиску німців на клір Української Автокефальної Православної Церкви:

«Втягування Церкви в політику йшло не тільки через накази ієрархам послання та відозви видавати; духовенству ще й проповіди по церквах за підтримання злих окупантів виголошувати. За відсутністю національно-політичних організацій чи інших установ українського народу в райхскомісаріаті України (позакриваних окупантами), Церква стала в очах німецької адміністрації єдиною установою і центром, який репрезентує народ і який відповідає за відношення українського народу до німців-окупантів»².

Можна погодитися з цими авторитетними судженнями, оскільки окупаційна адміністрація у своїх таємних документах кваліфікувала саме цю Церкву «єдиною існуючою нині українською національною (народною) організацією»³, а також «центром, легальних націоналістичних прагнень»⁴.

У контексті цього виправданим, думається, є наступне твердження: окупаційна влада вимушено, з політичних міркувань, а не з поваги до інтересів і прагнень українців, дозволила створення Української Автокефальної Православної Церкви, певний час прискіпливо спостерігала за її діяльністю, старанно намагалася тримати на «короткому ланцюжку» її ієрархію (так само, власне, як і владик Автономної Православної Церкви), а в скрутний для себе час вдалася до особливого тиску саме на цю конфесію. Від ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви, підпорядкованого їй духовенства та вірних під загрозою покарання вимагали «відпрацювати» відносно лояльне ставлення до них: вплинути на приборкання народної непокори, заспокоювати народ, переконувати його в необхідності безумовно виконувати розпорядження чинної влади, всіяко сприяти їй у вивозі молоді на роботу до Німеччини⁵. Слід лише зазначити, що І. Власовський, на наше переконання, все ж помилявся, наголо-

² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – С. 262.

³ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. – Арк. 75.

⁴ Там само. – Арк. 436.

⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – С. 211; 3 хроніки подій на українських землях (рік 1943). – С. 165-166.

шуючи, що «ця вимога стосувалась німцями тільки до Автокефальної Церкви»⁶. Виявлені в останні десятиріччя документи спростовують надто категоричне твердження⁷. Німці володіли докладною інформацією про події церковно-релігійного життя на окупованих ними землях, взаємини владик двох Церков, знали настрої різних категорій населення в регіонах, на які ці ієрархи мали особливий вплив. Це давало їм можливість маніпулювати церковним керівництвом, спрямовувати його діяльність у бажане для них русло.

1943 – на початку 1944 років вимушена співпраця духовенства Української Автокефальної Православної Церкви з німецькими окупантами, пов'язана з вибухом українського партизанського руху, стала дещо помітнішою⁸, але, як засвідчують нещодавно виявлені документи та спогади безпосередніх учасників тогочасних подій, до неї силою залучали також ієрархію та парафіяльне духовенство Автономної Православної Церкви⁹.

Саме з приводу цього необхідно зробити одне важливе уточнення, яке спирається на німецькі аналітичні матеріали, датовані кінцем 1942 р. Ієрархія Української Автокефальної Православної Церкви в більшості випадків змушувалася німецьким окупаційним режимом до участі в пропагандистських акціях, тоді як верхівка Автономної Православної Церкви вдавалася до таких кроків переважно добровільно, а іноді ще й запопадливо. Так, у німецьких документах з цього приводу зустрічаємо наступне твердження: «Поведінка автономних православних єпископів до цього часу не давала приводу до думок про залучення їх до подібних завдань (агітації молоді виїжджати на роботу до Німеччини. – Авт.)»¹⁰. Далі в цитованому джерелі йшлося про опублікований у пресі 8 листопада 1942 р. заклик автономного єпископа Полтавського Веніаміна (Новицького) щодо необхідності усвідомленого виїзду української молоді на роботу до Німеччини. З цього німцями робилися відповідні узагальнення: «Заклик автономного єпископа Веніаміна говорить своєю

⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – С. 262.

⁷ Крем'яницький вісник. – 1942. – 2 лютого; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1062. – Арк. 90, 90 а.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 90. – Арк. 18-19.

⁹ Крем'янецький вісник. – 1942. – 2 лютого.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 715.

переконливістю і відповідною психологічною формою про доброзичливу позицію автономних православних владик»¹¹.

Вчинок владики Веніаміна не був винятком, а, навпаки, цілком пересічним для тогочасної поведінки окремих осіб із середовища ієрархії автономної православної течії. Так, автори вже наведеного документа підкресливали:

«Особливо велику підтримку надало автономне духовенство при вербуванні робітників для відправки до Німеччини; його єпископи відкрито виступали з цією метою в пресі і давали підлеглим їм духовним особам в окремих селах відозви, психологічно добре опрацьовані, для прочитання їх у церквах»¹².

Нині важко, а точніше – неможливо зробити будь-які підрахунки відносно кількості української молоді, яка позитивно відгукнулася на церковні вмовляння *«працювати за тих, хто на фронті жертвує своїм життям»¹³*, але те, що вони на певному етапі виявилися достатньо ефективними, засвідчили тогочасні німецькі аналітики, котрі радили окупаційним властям:

«Використання православної церкви має велике значення, оскільки сфера її діяльності поширюється до останнього селища, де немає ні радіо, ні газет, ні фільмів і ніяких інших допоміжних пропагандивних засобів, і де особливо дають себе знати ворожі листівки та чулки, які туди проникають, саме ця обставина ставить питання про ширше використання православної церкви для німецької пропаганди»¹⁴.

Оскільки автономну православну ієрархію, як це зрозуміло з наведених прикладів, не було потрібно особливо спонукати до такої *«пропагандивної діяльності»*, то німці почали активно залучати до неї ієрархію Української Автокефальної Православної Церкви.

Чи не найбільш рельєфно це проявилось тоді, коли однією з найскладніших проблем для окупантів став масовий вияв небажання молоді виїжджати на роботу до Німеччини. В німецькій документа-

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 716.

¹² Там само. – Арк. 714.

¹³ Там само. – Арк. 717.

¹⁴ Там само. – Арк. 714-715.

ції середини травня 1942 р., де прискіпливо аналізувався стан справ із відправкою української молоді на роботу до Німеччини, з глибоким занепокоєнням фіксувалося, що із запланованих на квітень 108 транспортів «до цього часу зареєстровано тільки 52»¹⁵. Тому виконавцям цієї справи суворо наказувалося «надавати вирішальне значення підготовчим операціям і транспортам у Рейх»¹⁶. Там же містилася вимога: «На травень терміново виконати підвищений план – 120 транспортних поїздів по 1000 робітників у кожному»¹⁷. Ця вимога була одним із безпосередніх відгуків німецької адміністрації на телеграму імперського намісника Заукеля до рейхскомісара Е. Коха від 31 березня 1942 р., де від нього вимагалось виконати «усі відповідні заходи, у випадку необхідності навіть жорстокого застосування трудової повинності, щоб у найкоротший термін кількість завербованих була потроєна»¹⁸. Водночас наголосимо, що у вересні 1942 р. у таємній доповіді про становище в Київській генеральній окрузі вказувалося, що «чим довше Україна знаходиться під німецьким управлінням, тим більше систематично повинна здійснюватися експлуатація людей та країни» Водночас визнавалося, що для виконання завдання з «вербування робочих рук» влаштовувалися справжні полювання на людей¹⁹. У цій же доповіді наголошувалося, що в цей час виконавці цих акцій «змушені вдаватися до постійних облав, схожих майже на полювання за людьми»²⁰. Німецькі аналітики, фіксуючи, що мешканці окупованих українських земель прирівнюють залучення їх на роботу в Німеччину до заслань, які були масовими в радянські часи, застерігали своє керівництво, що «порівняння Німеччини з Сибіром не можуть привернути симпатії населення до німецької влади»²¹.

У документі за 1943 р., який вийшов із надр міністерства А. Розенберга, зазначалося: «...цю робочу силу вдалося завербувати тільки з використанням примусових засобів, оскільки добровільна явка припинилася вже кілька місяців тому»²². На виконання інструк-

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 5.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк. 6.

¹⁸ Там само. – Арк. 22-23.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. – Арк. 126.

²⁰ Там само. – Арк. 287.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 503.

²² Там само. – Арк. 66.

ції Е. Коха від 20 лютого 1943 р. щодо здійснення німецької політики в Україні, у якій констатувалося, що «*минулого літа легше було наповнити 10 поїздів, ніж сьогодні один*»²³, у березні 1943 р. інформаційна служба Волинського генерал-комісара випустила спеціальний бюлетень «*Люди доброї волі!*». Він містив відозви чотирьох православних ієрархів. Акцентуємо на тому, що окупанти, які навіть аудієнції з архієреями двох православних церковних напрямів проводили переважно роздільно, у цьому явно сфабрикованому «*колективному*» православному напучуванні української молоді виїжджати на «*трудовий фронт до Німеччини*» об'єднали проповіді-відозви митрополита Полікарпа, екзарха Олексія, єпископів Мануїла та Дамаскіна²⁴. Вони закінчувалися закликком: «*Український Народе! Наші душпастирі говорили до нас, ми чули їх заклики і послання, ми віримо їм і будемо їм послушні*»²⁵. Варта уваги й така деталь: православні владики Полікарп та Олексій у цьому бюлетені були названі не «*старшими єпископами*», а традиційно, тобто так, як звали вірні їхніх Церков.

Заклики православної ієрархії – добровільні та вимушені – до українського населення їхати на роботу до Німеччини з часом втратили свою попередню дієвість, оскільки звідти в Україну як усно, так і письмово²⁶ почала надходити правдива інформація про нелюдські умови праці новітніх рабів, дискримінацію й усілякі знущання над ними²⁷.

Пересвідчившись у незначній ефективності церковних відозв як засобу впливу на населення, окупанти з часом почали все більше вдаватися до акцій примусових депортацій української молоді, схопленої під час облав на вулицях, базарах, вокзалах, а також і в навчальних закладах²⁸.

Так, у м. Кременець одна з акцій «*мобілізації робочої сили*» до Німеччини була здійснена наступним чином. У визначений день учнів усіх навчальних закладів міста разом із вчителями окупанти «запросили» прибути на монастирський двір, завчасно оточений військовими. Після «*прослуховування промови у рішучому дусі та подяки за*

²³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 605.

²⁴ ДАРО. – Ф. Р. 281. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1-3, 3, зв.

²⁵ Там само. – Арк. 3, зв.

²⁶ РОКМ. – 6969 / VIIIД 3245; РОКМ. – 7370 / VIIIД 3419; РОКМ. – 7440 / VIIIД 3437

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 503.

²⁸ Коваленко М. І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах. – С. 97-102.

те, що вони добровільно бажають їхати в Німеччину на роботи», наймолодших учнів відпустили, а старших оточили та під загрозою розстрілу на місці тих, хто зважиться втікати, у «запломбованих вагонах» вивезли до Німеччини²⁹. Однак зазначимо, що більшій частині цих «добровольців» усе ж вдалося уникнути цього, оскільки наступного дня з майже 300 осіб до Німеччини було вивезено тільки 50³⁰.

Пронімецьке за змістом «Послання до усіх віруючих чад Житомирщини» змушений був написати і у підлеглих йому парафіях єпископ Автономної Православної Церкви Леонтій³¹. Заклики «віддати, що маємо, на допомогу армії», «станемо всі до праці» та вимога «Не мусить бути в ці дні велетенської боротьби місця для саботажу, диверсії, або ворожих настроїв» містилися навіть у Великодньому Архипастирському листі Вінницького єпископа Автономної Православної Церкви Євлогія³². З цього, зрештою, розуміло й те, чому німецька окупаційна влада під особливий захист взяла духовенство всіх конфесій. Так, генерал-комісар Волині і Поділля листом від 18 червня 1943 р. повідомив митрополита Полікарпа, що за його внесок від 13 травня особливим розпорядженням рейхскомісара духовенство всіх релігійних течій, їх дружини та ченці звільняються від «обов'язку праці і вербунку до Німеччини»³³.

30 січня 1943 р. до православних мирян України з пастирськими умовляннями звернувся «Екзарх України, митрополит Волинський і Житомирський, священноархімандрит Почаївської Свято-Успенської Лаври Олексій». У ньому він, зазначивши, що «кращі сини великого німецького народу в холоді і перед обличчям смерті виявляють свою любов до милої батьківщини, віддаючи своє молоде життя на вівтар кращого майбутнього своїм близьким по крові», закликав українську молодь «допомогти народові-герою і заступити його кращих синів на нивах, при станках, бо ж героїчна армія потребує хліба і засобів оборони». Цей православний ієрарх вмовляв православний клір «зрозуміло поставитися до вимог хвилини і силою переконуючих слів викликати серед вірних почуття святого обов'язку – сумлінною пра-

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1062. – Арк. 89.

³⁰ З хроніки подій на українських землях (рік 1943). – С. 165-166.

³¹ ДАРО. – Ф. Р. 281. – Оп. 1 – Спр. 9. – Арк. 6 зв.

³² Там само.

³³ ДАРО. – Ф. Р. 281. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 132.

цею допомогти німецькій армії на фронтах», а на «всіх подвижників праці» покликав «вседіюче благословіння»³⁴.

Те, що відозви та послання до пастви православних архієреїв цього часу були виявом не тільки їх власного бачення подій і далеко не завжди голосом особистого сумління, вкотре засвідчував зміст відозви владика Полікарпа «До всього духовенства і вірних» від 25 березня 1943 р. У ній «націоналісти» кваліфікувалися тими, «хто дезорганізує життя», «утруднює боротьбу з більшовиками», а цим самим «допомагає більшовикам і стає по їхньому боці». «Наглою вимогою часу» цей владика назвав «єдність проти більшовицького фронту на всіх ділянках життя, зв'язаного з боротьбою двох світів». «Не пасивне заховання», «не анархія в суспільному і господарському житті», а «активна допомога на всіх ділянках німецькій владі» визначалися ним «нашим обов'язком» для самозбереження народу, «для кращого майбутнього нас, як нації та цілого цивілізованого людства»³⁵. Коли ж владика Полікарп виголосив у Луцькому соборі проповідь, скеровану проти «партизанки», що її творять «сліпі» та «несвідомі» особи, то миряни «під час промови демонстративно виходили з собору», а відозва більшістю священників була з обуренням знехтувана³⁶.

28 травня 1943 р. митрополита Полікарпа викликали на нараду до генерал-комісаріату «Волинь-Поділля», де начальник шкільного і церковного відділу Шмідт заявив, що в краї «відбувається одверте повстання» та й «поміч населення німцям мінімальна». З уст цього німецького високопосадовця прозвучала погроза: німецька адміністрація може «знищити всі села, де є бандити», але вона хоче зробити останню спробу дати можливість тим, хто бере участь у збройному повстанні, «прийти до нас, а ми їх відправимо до Німеччини на роботу і нічого їм не зробимо». Було наголошено, що керівники генерал-комісаріату «нічого не мають проти того», щоб владика Полікарп і підвладне йому духовенство «брали участь в організації і відправці молоді до Німеччини». Особливо підкреслювалося, що ієрархія Української Автокефальної Православної Церкви «востаннє запрошена» для того, аби їй було «запропоновано зробити все, що можна, щоб спинити

³⁴ ДАРО. – Ф. Р. 281. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 48-50.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 40-43.

³⁶ Там само. – Арк. 7.

повстання, бо інакше населення не уникне біди». Коли у відповіді глави Церкви прозвучало, що молодь йде до лісів, оскільки чекала «обіцяної вільної України», а з часом виявилось, що «діється те саме, що в Росії було», а тому «ніякі запевнення» з його боку і від «усіх благочесних» не дають добрих результатів, то німець категорично заявив: «...мені не відомо, що обіцялося молоді, що співробітничала з військом», але «одне можна сказати, що їм не обіцялося України ні в 1941 році, ні в 1945 році». Зустріч, яка була досить симптоматичною для цього періоду відносин між німецькою окупаційною адміністрацією та ієрархією українських православних Церков, закінчилася в атмосфері взаємного незадоволення. Цей німецький чиновник висловив впевненість у найближчому «повному розгромі більшовиків», а владика Полікарп на це відповів: «По вірі Вашій хай Вам буде. Ви вірите в перемогу над ворогом, а я вірю в краще майбутнє свого народу. Нехай по вірі нашої нам буде!»³⁷.

Зазначимо, що виявлені документи дають підставу для твердження, що лише окремі з православних владик виявилися здатними хоч якось протидіяти антигуманним акціям окупантів. Саме таким був єпископ Рівненський Української Автокефальної Православної Церкви Платон (Артемюк). Своє гостре засудження фактів знищення німцями населення села Ремель та спалення живцем жителів села Малин на Рівненщині він письмово й усно виклав гебітскомісару. Він ризикував своїм життям цього разу, а також тоді, коли відмовився написати та оприлюднити архіпастирського листа із закликом до пастви щодо збереження спокою та припинення збройного опору німецькій владі. Свою позицію в цьому питанні він аргументував тим, що це суперечить його сумлінню, оскільки ніякі листи не змінять ставлення населення до німецької влади, якщо з її боку не буде відповідних заяв і дій з реальними гарантіями про зміну політики щодо українського населення – господаря цієї землі³⁸.

Влітку й восени 1943 р. діяльність православних громад на західноукраїнських землях відбувалася в умовах дедалі зростаючої української повстанської війни проти окупантів. Німці за це «відплачували» населенню краю жорстокими репресіями, які нерідко

³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 17-19.

³⁸ Теодорович А., протопресвітер. Просвящений Платон, єпископ Рівненський (в світі Павло Артемюк): Спогад. – С. 18-19.

стосувалися й священнослужителів. Так, у червні 1943 р. німцями були здійснені масові арешти представників української інтелігенції, а 15-16 липня тимчасовому арешту були піддані сотні мирних жителів міст Волині. Всього, за деякими підрахунками, у ці дні тут було ув'язнено понад 2 тис. осіб³⁹. Так запроваджувалася система колективної відповідальності за прояви непокори чинній владі, тобто система заручництва. Серед арештованих опинилися люди з найближчого оточення митрополита Полікарпа – члени адміністрації Української Автокефальної Православної Церкви І. Власовський, а також протоієреї М. Малюжинський та А. Селепин. Також гестапівці вдерлися до особистого помешкання митрополита й, образивши його гідність, звинуватили в переховуванні українських повстанців. З цього приводу він написав листа до начальника жандармерії в м. Рівне, у якому заступився за своїх співробітників і поручився за те, що вони *«далекі від будь-якої політики»*. Владика наголосив на тому, що *«сучасне положення»* можна було б змінити, якби влада пішла на якісь поступки, а *«брутальне обходження німецької жандармерії з вищою духовною владою є тільки перешкодою для остаточної перемоги над більшовизмом»*⁴⁰.

У цей час було розстріляно більш як сто українських православних священників, зруйновано, а то й спалено багато поселень і церков⁴¹. Єпископ Рівненський Платон у листі митр. Полікарпу від 20 липня 1943 р. повідомляв, що 14 липня в селі Малині в місцевій дерев'яній церкві та в інших громадських спорудах німці спалили 350 осіб.

2 липня 1943 р. трагічна подія відбулася в селі Губкові на Костопільщині, де німці вбили священика Корницького і псаломщика Петрова. Їхні тіла разом з іншими вкинули до місцевої церкви і спалили разом з великою кількістю живих людей. Подібне сталося в селах Великі Селища і Велика Городниця на Дубенщині та в багатьох інших⁴². 15 жовтня 1943 р. німці розстріляли багатьох в'язнів Рівненської тюрми, серед яких були співробітник митрополита Полікарпа отець Микола Малюжинський і член Рівненського церковного управління отець Володимир Мисечко⁴³.

³⁹ З хроніки подій на українських землях (рік 1943). – С. 164-165.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 14.

⁴¹ Євген «Визволення». – С. 95-96.; З хроніки подій на українських землях (рік 1943). – С. 162-166; Загинули трагічною смертю в часі Другої світової війни. – С. 7-12.

⁴² Мартирологія українських Церков. – С. 755-756.

⁴³ Борщевич В. Автономна православна церква на Волині. – С. 48-50.

Єпископ Платон вважав, що такі *«методи заспокоєння людности з боку чинників влади в ХХ сторіччі переходять не тільки межі християнської моралі й етики, і загальнолюдської і нагадують часи жорстокого переслідування християн»*. Він вимагав, щоб глава Української Автокефальної Православної Церкви повідомив

«про повищі ганебні факти сатанинського нищення людности через чинники поліційної влади до відома генерал-комісара Волині й Поділля зі зложенням при цьому від імені українського автокефального єпископату в генерал-комісаріяті рішучого протесту проти такого нелюдського обходження з українською православною і чеською людністю»⁴⁴.

Отже, з початку 1943 р. чітко прослідковуються радикальні зміни у ставленні німецької окупаційної влади до православних конфесій, тобто до Української Автокефальної Православної та Автономної Православної Церков. Вони були головним чином викликані тим, що багато в чому виявилися невиправданими розрахунки ідеологів Третього рейху на особливу прихильність до німецького *«нового порядку»* релігійних організацій, які зазнали в недавньому минулому, тобто за радянської влади, страхітливих гонінь та нищення. У цей час значно посилився тиск німецької адміністрації на ієрархію цих Церков, спрямований на використання їх авторитету задля зміцнення окупаційного режиму. Православний клір усілякими, добре відпрацьованими методами примушували впливати на *«умиротворення»* населення, послаблення партизанського руху, а також сприяння мобілізації матеріальних і людських ресурсів України для потреб Німеччини. Особливо це стосувалося Української Автокефальної Православної Церкви, оскільки вона, будучи єдиною легальною українською інституцією, на переконання окупантів, певним чином репрезентувала народ, а, отже, відповідала за його ставлення до *«нового порядку»*. Виявлені у вітчизняних архівах та фондових збірках музеїв документи дають підстави для твердження, що в переважній більшості випадків сприяння окупантам з боку православних конфесій було вимушеним, а окремі православні владики навіть зважилися відкрито протидіяти окупантам.

⁴⁴ Мартирологія українських Церков. – С. 756.

Список джерел і літератури:

1. *Борищевич В.* Автономна православна церква на Волині. – Луцьк: Ред. – вид. відділ «Вежа» Волин. держ. у-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 94 с.
2. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. – К.: Українська Православна Церква Київського Патріархату, 1998. – Т.4. – Ч.2. – 436 с.
3. Державний архів Рівненської області (*далі – ДАРО*). – Ф. Р. 281. – Оп. 1. – Спр. 4.
4. ДАРО. – Ф. Р. 281. – Оп. 1 – Спр. 9.
5. ДАРО. – Ф. Р. 281. – Оп. 1. – Спр. 17.
6. Євген «Визволення» // Літопис Волині. – 1956. – Ч. 3. – С. 95-96.
7. З хроніки подій на українських землях (рік 1943) // Літопис Української Повстанської Армії: У 17 т. – Торонто: Літопис УПА, 1989. – Т. 2: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн.2: Бойові дії УПА. – С. 165-166.
8. Загинули трагічною смертю в часі Другої світової війни // Літопис Волині. – 1955. – Ч. 2. – С. 7-12.
9. *Коваленко М. І.* Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах // Літопис Української Повстанської Армії: У 17 т. – Торонто: Літопис УПА, 1989. – Т. 1.: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА: Документи і матеріали. – С. 97-102.
10. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 660 с.
11. Крем'янецький вісник. – 1942. – 2 лютого.
12. Мартирологія українських Церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор; Укр. вид.-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін. – 1204 с.
13. Рівненський обласний краєзнавчий музей (*далі – РОКМ*). – 6969 / VIIIД 3245.
14. РОКМ. – 7370 / VIIIД 3419.
15. РОКМ. – 7440 / VIIIД 3437.
16. *Теодорович А., протопресвітер.* Просвященний Платон, єпископ Рівненський (в світі Павло Артемюк): Спогад // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 18-23.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (*далі – ЦДАВО України*). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 90.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 475. – Спр. 715.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 8.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі – ЦДАГО України*). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1062.
22. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 116.